

Андреј Митровић

УДК 316.323(497)(091)

Историјско догађање и структура друштва – један опит

Односи између политичке, војне и економске моћи на Балкану у Првом светском рату*

– Пример Србије –

АПСТРАКТ: У раду се разматра однос између политичке, војне и привредне моћи, на примеру Србије, у особитим условима Првог светског рата, у оквирима истраживања међусобног утицаја историјског догађања и структуре друштва.

ОСОБИТОСТ ТЕМАТИКЕ

1. Политичка, војна и привредна моћ на Балкану у 19. веку

Односи између политичке, војне и привредне моћи, који су изузетно важни и својствени за високоиндустријализоване земље, умногоме су другачији и имају нарочит значај у недовољно развијеним аграрним земљама. Ово посебно важи за балканске државе, које су се током 19. века „европеизацијом“ постепено издвајале из исламске цивилизације османлијског типа, пошто су претходно, током средњег века, провеле више стотина година у кругу византијске цивилизације. Отуда постављено питање троструке

* Овај рад је настао на предлог међународног организатора скупа на коме је посредством близу тридесет реферата требало обрадити општу тему *Први светски рат и промене: компаративна перспектива* (*Grande guerra e mutamento: una prospettiva comparata*). Аутору овога огледа била је поверена тема *Односи између политичке, војне и економске моћи на Балкану: пример Србије* (*I rapporti fra il potere politico, militare ed economico nei Balcani: l'esempio della Serbia*), о чему је реферисао на скупу одржаном у Трсту од 28. септембра до 1. октобра 1995. године. Тада поднета верзија је објављена са свим осталим материјалима са тог скупа у часопису *Ricerche storiche* (anno XXVII, numero 3, pp. 533–549).

Верзија која је у читаочевим рукама је само унеколико допуњена или преправљена у поређењу са објављеном италијанском верзијом, а напомене су значајно скраћене.

структуре моћи, када је реч о Балкану и о примеру Србије, пружа могућност за уочавање специфичности, овог пута у особитим условима Првог светског рата и у оквиру истраживања међусобног утицаја историјског догађања и структуре друштва.

Суштинску претпоставку чини привредна слабост аграрних (у нашем случају балканских) друштава у 19. веку, пре свега због неразвијености индустрије као пресудне саставнице модерне економије, последично и због слабости финансија, трговине, саобраћаја..., све до заосталости и саме пољопривреде, дакле најважније привредне гране неразвијених популација. У случају балканских земаља особитост је тим већа што процес модернизације није у њима био аутохтон него је зачет и подстицан преузимањем развијених држава Европе, што подразумева да су у преузимању посредовале мање или више просвећене елите и основна организована политичка моћ, држава. Отуда осетна премоћ државе, тј. политичких и војних чинилаца над друштвеним и привредним, те изузетна улога, иначе, танког слоја високошколованих људи, односно могућност да војни фактор прекорачи границу свог делокруга настојањем да, чак и пресудно, утиче на политички живот.

У балканским земљама је слој европски образованих, већином школованих на најпознатијим универзитетима средње и западне Европе, постепено стицао све већи значај од половине 19. века, што је у последње две и по деценије постало очевидно. Они су бројем и утицајем постали далеко премоћни у вишим службама државног апарата (високо чиновништво) и у политичким странкама, тиме и уопште у парламентарном животу (без обзира на степен његове развијености). Упоредо су изузетно значајну улогу имали као стручњаци или људи слободних професија (просветни радници, адвокати, инжењери, лекари, банкарни, с временом све уваженији професори универзитета и с почетка 20. века истакнути књижевници). Своје место је имала и маса сељака слободних власника малих поседа (пре свега у Србији и Бугарској) иако пасивног чиниоца, ипак не и без неке своје улоге, посебно потенцијално самосталне у кризним, дакле и у ратним приликама. Индустријско радништво је било малобројно и стварно без иоле важније улоге, али уз парадокс да су постојале активне социјалдемократске странке, које су, мада бројем чланова, малене и упркос свим својим слабостима – вођене интелигенцијом претежно пореклом из ширих средњих слојева, имале важност већ и као ондашња политичкоисторијска алтернатива национализму.

Ову скицу друштва треба имати у виду и када је реч о Првом светском рату, у који су до лета 1917. биле постепено умешане све балканске државе. Оне су све учествовале и у балканским ратовима 1912–1913. (изузев 1913. међународно признате Албаније, док су се Албанци борили на страни Турске), што је додатно појачало утицај војног чиниоца (који је себе сматрао творцем дотадашњих победа, чуварем постигнутог и будућим осветником за раније поразе). А такође и да се увећа улога, дакле и моћ, цивилних власти, тим пре што су све те земље стекле нове значајне територије, које је првенствено средствима државе требало тек интегрисати политички, привредно и културно (што још ни издалека није било постигнуто када је већ у лето 1914. године дошао Велики рат).

2. Демографско-привредне претпоставке Србије

До 1912. Србија је била изузетно високо национално (такође верски и културно) хомогенизована земља, а након припајања нових територија у балканским ратовима, уз македонско-словенску скупину стекла је још и знатну албанску и турску мањину.¹ У рату 1914–1918. је у сваком погледу одлучујућу улогу имала и далеко највећи терет поднела територија коју је Србија имала пре балканских ратова.

На тој „старој“ територији је, према попису из 1910, било сељачког становништва 86,87% (2,529.260). Разрешени 1834. феудалних обавеза наслеђених од Турака, сељаци су рано стекли слободан мали посед² и – мада мало образовани (1900. године око 88% неписмених) – већ тиме, те и бројношћу, уз предуслов пресудног места аграрне привреде, били су својеврстан друштвени, економски и политички чинилац упркос пажње вредном и све убрзанијем развоју рударства, спољне трговине и финансија. Србија је, упркос многим слабостима своје заостале пољопривреде, била земља без иоле озбиљнијих криза у погледу исхране, а аграрни производи су током целог њеног развоја имали све важније место у спољној трговини, у деценији пред светски рат и знатно допринели тада из године у годину позитивном спољнотрговинском билансу земље, посебно у размени са највећим државама. Штавише, сељаци су и те како учествовали у трговини, дакле и на међународном тржишту, поглавито у средњој Европи, извозећи свиње, шљиве, унеколико жито итд. Са својом традиционалном културом и посредством историјског сећања сачуваног у епској песми, задржали су они своју свест о средњовековној држави Србији, што је била основа брзог развоја модерне националне свести. У свему томе је садржана могућност да се сељаштво испољи као важан чинилац рата 1914–1918, чак и са самосталном иницијативом у одбрани земље.

Средишта развоја су ипак чинили градови, који су, као и другде по свету, били демографско-социолошка средишта настанка модерних структура, тиме и средишта моћи. Њихово становништво је било сразмерно малобројно, чинило је 1910. године само 13,13% житеља земље, настало је током 19. века и то скоро искључиво од домаћег сељаштва (прилив из иностранства, у првом реду из српских и југословенских крајева, онда и из других крајева средње Европе, био је изузетно важан, јер је довео доста школованих и то уже стручних људи, нпр. лекара, инжењера, банкара, фотографа, професионалних војника), али се брзо издвојило и оформило у посебан чинилац развоја током неколико деценија, прихватањем европских узора у образовању и привреди. Отуда је ново друштво Србије било без традиционалних елита како грађанства тако и племства, а и

нови водећи слој је проистекао управо из процеса преузимања примера из индустријски развијеног дела света, тј. Европе. Могућност друштвеног успона је била велика, а првенствено је зависила од стицања или богатства или образовања (секуларног, укључивши и војно, а тек унеколико и религиозног), што се дуго – па и до данас – у свим водећим круговима исказало знатним бројем придошлица са села (занимљив пример: од четворице официра који су у ратовима 1912–1918, постигли највиши чин војводе и неоспоран престиж, тројица су потицала са села). Године 1910. број становника у градовима је износио 382.434, док је у њима још почетком 20. века број неписмених износио 52,54%; у 1914. је, уже узето грађана у социолошком, културном и политичком смислу могло бити нешто мање од 200.000 и у оквиру тога броја су се налазили истински носиоци преокрета прихватања европске цивилизације (почетно претежно аустро-мађарски утицај је уздрман средином друге половине 19, а у првој деценији 20. века и умногоме превазиђен француским утицајем, док је немачки био сталан и велики). Упоредо су се јавили слојеви посебних, али поузданих, добрих прихода, који су, уз основу образованости и привредног умећа, обезбеђивали високи услови живота сагласни могућностима новог доба.

Унутар грађанства се образовао и најјачи привредни чинилац, онај који је носио развој, с тим да је у њему слој трговаца био далеко најважнији. Слабост привреде добро показује то да, упркос у међувремену створених добрих стручњака, Србија није могла самостално далеко стићи због свог недовољног капитала и недовољности организације, укључивши и бројем и каквоћом недовољно модерних привредних предузећа. Важан изузетак је био Војнотехнички завод у Крагујевцу и у рукама страних финансијера водећи рудници (Бор, Мајданпек, Алексинац), први и касније најважнији комплекс тешке индустрије. Значајније фабрике (стакла, шећеране и пиваре) основао је страни капитал и биле су у власништву странаца (од којих су се многи брзо натурализовали, дошљаци попут Вајферта или Бајлонија). Када су од средине 19. века ојачале потребе за рударско-топионичарским предузећима и за великим јавним радовима (најпре грађење железница), морало се због дефицита у новцу, организацији и образованости ослонити на стране инвеститоре, предузећа и стручњаке.³

Страни капитал се више за Србију заинтересовао негде почетком друге половине 19. века,⁴ сматрајући је за део јединственог циновског политичко-привредног подручја Оријента, сачињеног од Балканског полуострва и Предњег истока. Чини се да је тек од средине прве деценије 20. века доиста постало у потпуности јасно да је јужно од Саве и Дунава, а између Дрине и Тимока, на особит начин и даље све до Црног мора, настало европеизирано подручје појачаног занимања капитала привредно јаким већим и мањим државама средње и западне Европе и, заједно с тим, постепено нараслих привредних и политичких напетости развијених из ривалства и конкуренције својствених добу названом

1 Основна литература за Србију 1914–1918: *Историја српског народа*, уредио Р. Самарџић, I–VI, Београд 1981–1993, ²1994, посебно књиге V–1 и V–2 (¹1981, ²1993) редакција В. Стојанчевић и књига VI–1 и VI–2, (¹1983–1, ²1993), редакција А. Митровић; Н. Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд 1955; *Historische Statistiks Serbiens 1834–1914 mit europäische Vergleichsdaten*, hg. von H. Sundhussen, München 1989; *Српски историјски годишњак*, књига 13 (1909–1910), Библиотека САНУ, Београд, бр. 3895/8.

Овај рад је заснован на ауторовим истраживањима у библиотекама и архивима Београда, Загреба, Беча, Бона, Кобленца, Фрајбурга, Минхена, Потсдама, Париза, Лондона и Рима.

2 Р. Љушић, *Тумачење српске револуције у српској историографији 19. и 20. века*, Београд 1992.

3 *Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804–1854*, Крагујевац 1995, 30–31, 32–64, 84–86; Ј. Стојковић, „Сартид“ 1913–1945, магистарска теза брањена у Центру за мултилатералне студије Универзитета у Београду, 14–19.

4 Д. Милић, *Страни капитал у рударској Србији до 1918*, Београд 1970; Н. Feis, *Europe, the World Banker*, New York, 1965², 262–268; М. De Cecco, „European Monetary and Financial Cooperation before the First World War“, у: *Economia internazionale*, XLVII (1994), 69.

империјалистичко, уз препознавање међусобног надметања тадашњих двају сукобљених блокова великих сила⁵ (у том оквиру, из године у годину на тлу Србије све оштријег француско-немачког ривалства).⁶ Страни капитал је коначно укључио Србију у модерну привреду и њене токове, ојачао модернизацију друштва и услова и начина живота, такође спојио са конфликтношћу односа међу великим државама (укључивши међусобна трвења немачке, мађарске и разноврсне словенске популације у оквирима Хабзбуршке царевине).

Француски капитал, заинтересован још од краја педесетих и знатно ангажован од почетка осамдесетих година 19. века, стално је, нарочито између 1895. и 1914, повећавао своја занимања и ширио и утврђивао свој положај у привреди Србије, те је непосредно пред светски рат постао и једини зајмодавац српској држави, најпре учешћем – заједно са аустријским и немачким заводима – у контроли, потом и све већим уделом у јавним дуговима земље, уз упоредо истискивање средњоевропских банака (од 1913. године је истиснуо аустријску *Länderbank* и немачку *Handelsgesellschaft*, дотад значајне учеснике не само међународног конзорцијума него и међународне контроле српских финансија). У лето 1914. у укупној суми дуговања Србије од 919,782,500 француских франана, удео француског новца је износио 83,80% тј. 770,754.000 фр. Од 1904. су Французи у свом власништву имали рудник бакра Бор, најзначајније рудно налазиште Србије и индустријски га развили, а од почетка друге деценије изузетно брзо су јачали своје присуство у јавним радовима (од изградње прве железничке пруге у Србији почетком осамдесетих година 19. века, док су пред Први светски рат носиоци финансирања све бројнијих планова и градилишта српске железничке мреже, пре свега трансбалканске пруге Прахово-Књажевац-Ниш-Митровица-Драч).⁷

У сржи тог привредног учешћа био је моћни картел, који се може замислити и графички представити посредством два крака чију је заједничку полазну тачку чинила *Banque Mirabaud*. Она је, с једне стране, била стварни власник *Compagnie Française des Mines de Bor*, а с друге, један од оснивача *Banque Union Parisienne*, који је преузео француско-енглеску *Banque Imperial Ottomen*, те њену банку кћерку *Societe Financiere d'Orient*.⁸ Те две банке су створиле *Banque Fran-*

5 Д. Ђорђевић, *Царински райи Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд; А. Митровић, „Berliner Handelsgesellschaft i Srbija”, *Зборник радова Филозофског факултета у Београду*, 15–1 (1985), 167–197; исти, „Fester Ungarische Commerzialbank na Balkanu do 1918”, у: *Зборник Мајнице српске за историју*, 34 (1986), 43–83; исти, „Banka Discontogesellschaft i Balkan 1914–1918”, у: *Прилози*, XXI (1986), 91–130.

6 R. Poidevin, „Les intérêts financiers français et allemands en Serbie de 1895 à 1914”, у: *Revue historique*, CCXXXII (1964), 49–66; исти, *Les relations économiques et financières entre la France et l'Allemagne*, Paris 1969; исти, *La rivalité financière franco-allemande dans les Balkans à la veille de la première guerre mondiale*, материјали симпозијума „Südosteuropa im Spannungsfeld der Grossmächte 1919–1939” у Мајнцу у децембру 1979; исти, *Les relations économiques et financières entre la France et l'Allemagne de 1898 à 1914*, Paris 1998.

7 А. Митровић, „Les intérêts français en Serbie à la veille de la première guerre mondiale”, *Годишњак за друштвену историју*, II–III (1995), 364–378.

8 А. Митровић, „Мрежа аустроугарских и немачких банака на Балкану пред Први светски рат”: у: *Југословенски историјски часопис*, 1988, бр. 3–4, 51–75; исти, „Foreign Banks in Serbia 1882–1914”, у: *Modern Banking in the Balkans and West-European Capital in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, ed. K. P. Kostis, Aldershot 1998.

co-Serbe (1910), чији су директори били Французи, док су у управним телима најодговорније дужности имали домаћи људи, попут пословног човека Саломона Баруха или првака старорадикалне странке и утицајних министара Милована Миловановића и Лазара Пачуа. У средишту конзорцијума за српске државне зајмове била је управо *Banque Imperial Ottomen*, која је произвођачу оружја *Schneider et Cie* омогућила скоро монополски положај на српском тржишту (у оштрој конкуренцији са фирмом *Krupp*). *Banque Franco-Serbe* је била истурена у акцији за стварање француских предузећа *Société Franco-Serbe d'Enreprises Industrielles et de Travaux Publics* (1912), онда *Société Franco-Serbe des Cimenteries et Charbones* (1913), па *Société Franco-Serbe en Vue de la Construction d'Hotels dans les Nouvelles Provinces* (1914), којима су са пажње вредним успехом конкурисале немачке фирме *Julius Berger-Tiefbau* и *Lenz und Co*. *Banque Franco-Serbe* је успела да у своју интересну групу окупи страначки оријентисане српске банке и то *Земаљску банку* (старорадикали), *Извозну банку* (младорадикали, друга по снази странка) и *Врачарску штедионицу* (либерали, највише повезана са српским крупним капиталом). У интересној групи тог капитала деловале су још банкарске куће *Hottinger, Mallet Freres* и *Naufflize*, све такође из групацје *Banque d'Union Parisienne*, те српски капитал оличен у именима Саломона Баруха и, пре свега, Ђорђа Вајферта.

Позиција француског капитала је, уз привредне напетости са делом крупног немачког и са крупним мађарским и аустријским капиталом, изазвала и политички сукоб изражен у супротстављеним концепцијама, ривалским оценама и конкретним потезима влада у Бечу и Берлину и владе у Паризу. У тим годинама је Србија као свој интерес следила успостављање најближих привредних и културних веза, те политичке блискости са Француском, уз блискост са Русијом. У деценији пред светски рат била је у средишту све већих међународних напетости у оквирима својих граница, између појединачно узетих водећих великих сила и између њихових супротстављених савеза.

СТРУКТУРА ИСТОРИЈСКОГ ЗБИВАЊА И ДРУШТВЕНА СТРУКТУРА

1. Структура испољавања рата

Изузетне историјске околности су, са особитим историјским догађањем, ставиле пред изазове дотадашњу друштвену структуру Србије и упоредо је доста нарушиле, мењале, наносиле јој тешке губитке, наравно и наметале особите улоге. Друштвена структура је била у искушењима због структуре испољавања великог (светског) рата, чије су главне учеснице биле највеће и најснажније државе. Њихова моћ се показивала у разорним догађањима и настанку посебне структуре сачињене и од појава и догађаја створених ратом.⁹

а) Ратна историја Србије је хронолошки расцепљена на два дела: од средине лета 1914. до краја јесени 1915, што је време одбране државне

9 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1980.

територије и од краја 1915. до јесени 1918, што је доба упоредне окупације целе земље и рата из емиграције, у коју су отишле влада, војска, Народна скупштина, вођства већине странака, део интелигенције итд.

б) Светски рат је отпочео тако што је објављен Србији 28. јула 1914, а за Србију је био завршен кад и за водеће савезничке државе и за њиховог најважнијег противника Немачку, 11. новембра 1918. године. Следећи наређење команданта савезничке источне војске, српске трупе су у новембру 1918. ушле дубоко у Панонску низију (до линије северно од Темишвара, Арада, Баје и Печуја), да би учествовале у блокирању јаким немачких снага заосталих у Румунији. Дакле, Србија је била у рату од његовог првог до последњег дана, тј. дуже од сваке друге зарађене државе (Немачка и Француска су учествовале краће за пет дана, Белгија за шест, Велика Британија и Аустроугарска за осам дана...).

в) Два пута су ратне операције, испуњене изузетно тешким борбама, рушењем и погибијом, прошле целу територију Србије: приликом успостављања окупације у јесен 1915. и приликом ослобођења у јесен 1918. године. У јесен 1914. су жестоке борбе у два маха захватиле већи део западне Србије и нападачке снаге су два пута дубоко продрле и два пута су морале вратити, што значи да су у току пет месеци најтеже борбе и с њима скопчаних разарања – чак четири пута прешле преко дела ондашњег најразвијенијег региона земље.

г) Србија је 1914. мобилисала око 500.000 људи (борбене снаге до 250.000), а током 1915. је тај број нарастао до нешто више од 700.000 војника.¹⁰ Пред избијање рата је територија Србије обухватала 87.300 km² и на њој је живело близу 1.500.000 људи (око 33% целокупног становништва). Према подацима српског Министарства војног с краја 1917, с територије у границама из 1912. године мобилисано је „најмање 607.000, а са новостечених територија највише 100.000 људи“. Дакле, 6,85% становништва с целе територије из 1914, а 24,5% с територије пре рата из 1912. године. Безмало су сви мушкарци стари између 18 и 55 година били у униформи (изузев око 10.000 углавном оних потпуно неспособних). Било је то ретко велико напрезање, при том с неједнаким оптерећењем два недовољно интегрисана дела земље.

2. Идеолошка окосница: схватање рата као упориште стабилности

Схватање рата као одбрамбеног је одредило однос између владајућих структура у Србији. Темелје су чинили, сагласно приликама у ондашњој Европи, национална идеологија и национално колективно осећање припадности, сагласним посебним приликама земље и њене историје.

¹⁰ *Преглед жртва у људској*, извештај Министарства војног упућен Министарству спољних послова 2/15. децембра 1917, Архив Србије у Београду, Фонд Министарства иностраних дела, Политичко одељење, ф. X-26-29; *Mémoire présenté à la Conférence de la Pax à Paris concernant les Revendications du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1919: L'effort militaire dans la guerre 1914-1918*, 15-16.

Србија је чак седам и по деценија стицала независност, потом три и по деценије била независна, с тим да се током првих нешто више од двадесет година добровољно нашла у зони прекоћи северне суседне велике силе (Аустроугарске), да би потом дуже од једне деценије настојала да у међународној политици учествује без посебних политичких и уговорних веза и обавеза, али уз сукоб са поменутом силом и упоредо уз ослонац на Русију, чиме се приближила савезу великих држава с којима није имала заједничких граница, Антанти (уз Русију, још Француска и Велика Британија).

Србију је знатно одређивала један век дуга традиција спорог изграђивања независности и, потом, бриге за очување. Такође сагласно једној од важних појава ондашње Европе, руководила се она националним претензијама које је заснивала на етничком и историјском праву, при чему су у њеном случају претензије обухватале важне територије двеју суседних великих, од ње далеко јачих, царевина. Најзад, била је смештена у подручје кризних односа због никако сложних нових балканских држава и због сукоба интереса великих сила, потом и њихових супротстављених савеза (источно питање). Отуда самосвест саткана од схватања створених и из тешкоћа и из успеха дотадашњег развитка праћеног упоредном зебњом око самоодржања и с уверењем о националној обавези према „поборљеној браћи“. Сагласно томе се окосница политичке доктрине, у ствари, сводила на убеђење да се мора борити и изборити. У току Првог светског рата је на показаним полазиштима своју улогу имала следећа структура друштва и политичке стварности:

а) У друштву Србије, без старих (традиционалних) елита, мисао о стварању и одржању државе била је распрострањена у свим слојевима становништва, што се објашњава најпре чињеницом да је сељаштво отпочело и умногоме изнело покрет за независност. А из сељаштва је израстала нова елита, такође и остали друштвени слојеви. Вертикална покретљивост је остала стално обележје и у постепено све разуђенијем друштву нови слојеви су остали отворени за придошлице и сељачке основе. Кратко речено, из сељачке масе је током више од сто година настала структура грађанског друштва, дакле политички, војни, привредни и културни кругови и њихова вођства.¹¹

б) Политичка мисао се сводила на националну идеологију и у оквиру ње на схватање државе сагласно европским узорима, посебно оним насталим с новим државама у 19. веку, што подразумева и узор демократске државе.

в) Наведено објашњава то да је борба 1914–1918. врло брзо, штавише већ првих дана, добила наглашене особитости општеномског рата.

г) Са избијањем непријатељстава крајем јула 1914, средишње место је, сагласно са политичким дилемама које су пратиле и успехе и искушења током претходних једанаест деценија, добило питање која политика доиста одговара потреби успешне одбране земље. У време победоносног наступања противничке војске (у новембру 1914, у јесен 1915) спорења око овог питања (укључивши и сепаратни мир, чак у новембру 1914. и обуставу одбране) прерастала су у оштар сукоб чији су протагонисти били војни и политички чиниоци државе, док су сви остали били по страни или играли безначајну улогу, укључивши и групу

¹¹ Види напомене 9 и 15.

старијих политичара расположених проаустроугарски и расположених за сепаратни мир.

д) Носилац основног и најштријег сукоба унутар земље била је група официра завереника, међу којима су водећи били учесници у убиству краља и краљице 1903, који су у пролеће 1911. створили тајно удружење „Уједињење или смрт”, познато и са претећим именом „Црна рука”, који су, након победе у балканским ратовима, успели да око себе обједине војску и опасно запрете влади и земљу уведу у тешку кризу. Аустроугарска објава рата је учинила да се сукобљене стране помире и створе заједнички фронт одбране. Међутим, завереници су себе сматрали за „најбољи део народа” (реч генерала Дамњана Поповића), што је показивало амбицију и претензију да се у бити одлучује о томе шта је исправна политика. Тако је створен један неуставни нарочити чинилац политичке моћи.

3. Искљученост привредног чиниоца

Друштвени носиоци привреде грађанског друштва, крупнији и ситнији предузетници и имућни људи, у сваком случају чинилац унутар тадашњих водећих слојева без обзира на недовољну развијеност управо индустријске цивилизације, остали су у рату без иоле важније политичке улоге, чему је допринело и то да је рат знатно ограничио могућности обимнијег пословања, а успостављање окупације током три године (јесен 1915. – јесен 1918), онемогућило свако привређивање.

а) Привреда је уочи рата дуговала свој успон размаху спољне трговине (извоз пољопривредних производа и руда) и стабилности валуте, што је иначе била у то време међународна појава, али се у Србији темељила на узорној срећености државних финансија уз помоћ страног капитала, почевши од 1895. године. Избијање непријатељстава је умногоме отежало, продужавање рата, постепено скоро и пресекло извоз и увоз 1914. и 1915, пошто су ионако недовољне комуникације (железничка пруга према Солуну и Софији и речни пут Дунавом, тада могућ само према Црном мору) биле преоптерећене војним потребама и набавкама, упоредо и угрожене, повремено чак прекидане препадима организованих наоружаних чета Албанаца, Бугара и унеколико Турака, иза којих су стајали агенти и новац непријатељских царевина.

б) У маргинализацији српског привредног чиниоца је своје место посредно имала иначе успешна замисао владе да рат финансира зајмовима код својих великих савезника иначе новчаних велесила (Француске и Велике Британије касније и САД).

в) Средишња установа спровођења ове политике била је *Banque franço-serbe* као „банка кћи” и истурена испостава *Banque Imperiale Ottomane*, која је координирала ток новца и чинила поуздану верзију српске владе првенствено са француском владом и капиталом. Три велике силе савезнице су давале Србији месечне рате учествујући у њима свака са по једном трећином, али с тим да су Француска и Велика Британија по пола исплаћивале и квоту Русије, коју су потом задуживале за ту суму новца. Пошто су большевици у децембру 1917.

извели Русију из рата, Француска и Велика Британија су наставиле са давањем по пола раније суме, дакле поделивши руски део између себе. После уласка САД у рат, новац је на зајам добијен и од те велике силе. Са српске стране том делатношћу је по инструкцијама Министарства финансија као владине надлежне институције, руководила *Народна банка Србије*, која је посебно блиско сарађивала са *Banque de France*, у чију је филијалу у Марсеју, након слома српског фронта крајем 1915, склонила свој трезор (вредност 815 милиона франака); њен гувернер Ђорђе Вајферт је био уједно водећи човек српске индустрије и нарочито повезан са *Banque Mirabaut*.¹²

г) Неки представници трговачког капитала су компромитовани 1915. открићем да су за потребе војске и рата испоручивали лошу, чак неупотребљиву, робу. Та афера је остала епизода.

4. Сукоби

Већ одраније оптерећени односи између политичке власти и дела војних старешина, запали су у тешку кризу након пораза у јесен 1915. и упоредо са постављањем питања „ко је крив за неуспех одбрамбеног рата”, владар, влада или војска. Напетост је достигла врхунац после повлачења на обале Албаније и продужила се пошто су влада и војска прешле на Крф, да би знатно опала с поновним уласком војске у борбу (на фронту северно од Солуна).¹³

а) Носилац и покретач унутрашњег сукоба била је опет „Црна рука”, ослоњена тога пута на добровољачке јединице. Насупрот томе кругу стајао је регент са официрима „Беле руке”. Трећи центар окупљања била је влада. Најпре се појавила могућност савезништва прве две поменуте групе („помирење у војсци”), али су се коначно удружила два уставна фактора, регент и влада и узели удар пошто је претходно војска изведена на бојиште и завереници расути по јединицама. Похапшени су водећи завереници и њихови непосредни сарадници на основу исконструисане оптужбе о атентату на регента (о коме су завереници, истина, говорили, али га нису припремили и још мање га извели), предводници „Црне руке” и њихови најистакнутији сарадници изведени су пред суд, кажњени изузетно оштрим казнама, а након ублажавања највећег броја казни, ипак су тројица погубљени стрељањем, док је део осуђен на дуже временске казне и изванредан број официра био лишен чиновних и интерниран.

б) Кажњавање, посебно погубљење, изазвало је сукобе унутар политичког фактора и то у влади и у Народној скупштини (која је по потреби окупљана на седнице на острву Крфу), уз чега је проистекао распад коалиционе владе, која је од тада поново била једнопартијска.

в) Неорганизована, али утицајну, групу чинили су водећи интелектуалци,¹⁴ највећим делом завршених студија на најпознатијим европским универзитетима. Почетком јесени 1914. њих десетак, најпробранијих по стручном критеријуму,

12 А. Митровић, „Динар и круна у кризним годинама 1916–1919”, у: *Новац и развој*, 1994, бр. 12, 46–51.

13 Види напомену 9.

14 Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986.

на позив владе су учествовали у договарању, а поједини и у разради програма ратних циљева који се сводио на остварење југословенског уједињења. Водећи интелектуалци су преузели и пропагирање тог програма, а појединци су, по налогу владе, успоставили контакт са југословенски убеђеним хрватским и словеначким емигрантима у Италији и земљама Антанте. Током 1915. је ослабила сарадња владе и већине интелектуалаца, а од краја те године су била све очевиднија размимоилажења и у емиграцији је знатан број интелектуалаца постао оштар критичар владине политике како при заступању југословенског програма тако и код посебних намера и практичних решења. Већина их је заступала програмско име „Југославија”, док је влада остајала при плану српско-хрватско-словеначког уједињења (у првом случају се заступало сливање „браће у јединство”, у другом заступало јединство државе, уз прихватање особености главних група њених грађана; реч је о два недовољно јасним и нејасно разграниченим опцијама упркос очевидним разликама у употребљеним појмовима). Међутим, док је влада одлучно заступала монархију и унитарну државу и зато добила сагласност представника избеглих политичара из Аустроугарске (нпр. у заједничкој „Крфској декларацији”), део интелектуалаца је заступао федеративну државу, као републику, а део федеративну републику (створен је и слоган *United States of Jugoslavia*). Након рата, двадесетих година, ти интелектуалци су били носиоци демократске опозиције која је излагала критици политичке странке и рад владе.

5. Сељаци као чинилац

Потенцијалну сразмерно самосталну улогу сељака је већ од почетка рата најавио високи борбени морал војске, а и рано, већ приликом првих пробоја аустроугарске војске у Србију, бројно самоиницијативно укључивање становништва, првенствено онога са села, у оружану борбу: ово се понављало све до повлачења војске из земље. Ипак, тек са одласком у емиграцију владе и војске, већине политичара и народних посланика, те многих других грађана, сељачки отпор је посебно снажно изражен.¹⁵

а) У условима окупације су сељаци иступали вођени првенствено националним, а не социјалним мотивима. Ово се јасно, мада особито и сликовито, исказивало у чувању српског новца и његове вредности насупротив наредби окупационих власти о дежавацији од 50%. Сељаци су у великом броју нису одазвали наредби и нису предали новац на прописано печатење, а упоредо су створили и паралелно тржиште, на коме су Срби међу собом плаћали непечатењем динаром, а не окупационом круном. Упоредо су упорно скривали и оружје. Ситуацију окупационе власти нису успевале да поправе ни драстичним репресијама, укључивши стрељања и вешања.

б) Од самог почетка окупације јавиле су се мање и веће наоружане групе Срба које нису поштовале окупациони рад и прописе. Огромном већином то су били сељаци. Почела су четовања и из њих је постепено настала спонтана

15 А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1915–1918*, Београд 1987, види такође напомену 9.

герила. Један њен део је рано поставио политичке и војне циљеве у потпуном складу са тадашњом политиком и циљевима српске државе, изрично се говорило да се жели помоћи борби вођеној из емиграције и повратку избеглих (није било случајева утицаја руске револуције или бољшевичких идеја). У том погледу најважнији је био покрет у подручју река Ибра, Топлице и Косанице, Копаонику, где су четовања постајала све јача од лета 1916. године. Ту је оружани отпор остао снажан до почетка октобра, а жилаво приметан до децембра 1917. године.

в) Крајем фебруара 1917. је из гериле настао велики устанак. Створена је слободна територија око Прокупља, Куршумлије и Лебана (бугарска окупациона област) и око Блаца, унеколико код Бруса (аустроугарска окупациона област), а било је чета и борби у источној Србији, чак и близу бугарске границе.¹⁶ Устанак је трајао месец дана и угушен је крајем марта. Око 15.000 лоше наоружаних и непрестаним борбама изморених устаника, упркос почетним успесима, није могло одолети окупационим снагама – у последњој фази око 65.000 аустроугарских, бугарских и немачких војника (уз подршку авијације).¹⁷ Према једном аустроугарском извору је до лета 1917. међу Србима било 20.000 мртвих услед герилских борби и с њима повезаних репресалија окупационих власти.¹⁸

г) Били су то спонтани сељачки покрети. Убачени српски официр са Солунског фронта (у септембру 1916, по налогу Генералштаба, а без знања владе) имао је задатак да створи ограничену организацију од мушкараца војних обвезника, чији је задатак био да почну нападе тек кад (ако) војска Савезника, у њој и српске армије, продре до Скопља, с тим што се дејствовало само на главним комуникацијама.¹⁹ Најистакнутије вође су биле сељачког порекла (мада су тројица – сви из Црне Горе, који су се са посебном четом прикључили герили у Србији у јесен 1916. – били невршени студенти, од којих су, према традицији, двојица студирала у Немачкој у Јени и/или у Лајпцигу, а један у Београду). Официра је било такође укупно тројица, ниједан од њих није имао војну

16 Види напомену 15; А. Митровић, *Тојлички устаник и његово место у српској историји*, Београд 1993. Прве студије о овој теми написали су аустријски официри: Н. Kerchnawe, „Die k. u. k. Militärverwaltung in Serbien”, у: *Die Militärverwaltung in den von den Österreichische ungerischen Truppen besetzen Gebieten*, Wien 1928, 254–266; Н. Kerchnawe und W. Maulik, „Bandenkrieg und Bandenbekämpfung im serbischen Okupationsgebiete”, у: *Militärwissenschaftliche und technische Mitteilungen*, 60 (1929), 21–29, 185–194; *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918, Das Kriegsjahr 1917*, unter der Leitung von Edmund Gleise-Horstenau, Wien 1936, 127–128.

17 *Наредбе, извештаји и писма војвода и четиовођа Тојличког устаника*, приредила Б. Младеновић, Лесковац 1992. Вид. грађу у Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Беч, Politische Abteilung I, K 97, вид. такође F 775–776; Kriegsarchiv, Беч, Op. 38.977; J. Nr. 775; Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bon. Abteilung I, Weltkrieg Nr. 20e Gehein, Band I, J. Nr. 775, J. Nr. 859, J. Nr. 1059; Arhiv Hrvatske, Zagreb, Zapovjedništvo kotara Kruševac, F. 6; Архив Војноисторијског института Београд, п. 3, к. 72, бр. 3. О томе је писала неутрална штампа, на пр. холандска *De Nederlander* 12.03.1917, *Nieuwe Amsterdamsche Courant* 13.03.1917, *Dagblad van Zuid Holland en 's-Gravenhage* 14.04.1917, *De Avondpost* 14.04.1917, *Nieuwsblad* 14.04.1917; *Belgisch Dagblad* 10.04.1917. Такође: Archives du Ministère des Affaires étrangères, Paris, Guerre 1914–1918, No. 82, Corfu 2.04.1917. и Public Record Office, London, Foreign Office 371, No. 2884, Nr. 23, Corfu, 20.04.1997.

18 Вид. извештај аустријског конзула из Ниша З. 11/П од 11.07.1917. и извештај представника Министарства спољних послова код Генералног гувернера у Београду Z. 40 S/P од 10.07.1917. (Haus-, Hof- Staatsarchiv, Беч, PA I K. 976).

19 Види напомене 9 и 15.

академију; двојица су чиновне стекли у борбама Првог светског рата, док је један био црногорски капетан. Једини грађанин међу вођама завршио је вишу експортну академију у Бечу, од осталих је један имао црногорску војну школу, а један – онај убачени из Солуна – био је сељак самоук, иначе одраније четнички старешина који је четовао по Македонији пре балканских ратова. Масу предводника у герили и устанку чинили су мобилисани сељаци и нешто људи из нижих грађанских слојева, који су чиновне подофицира стекли у борбама 1914. и 1915, а у емиграцију нису отишли због најразличитијих разлога, него су се скрили у шуме и планине. Било је неколико ђака гимназије, од којих само двојица-тројица грађанског порекла. У време устанка од краја фебруара до краја марта 1917. придружило се више грађана из Куршумлије, Прокупља, Лесковца, Блага, Митровице на Косову и из Ниша, а из удаљених крајева Србије била су само неколицина.

д) Занимљиво је социјално анализирати личности најутицајнијег, најспособнијег и најуспешнијег предводника. Пореклом је био из двеју угледних грађанских чиновничких породица (Војиновићи и Грујићи), обе из круга пријатељством повезаних више угледних фамилија. Он је у Бечу завршио експортну академију, кратко време пред рат био предузетник и сувласник једне провинцијске шпедитерске фирме која је послове усмерила ка лучком граду Солуну, а одржавао је пословне везе са европски познатим аустријским превозником *Schenker und Co.*; у рату је био добровољац и унапређен је у чин потпоручника у борбама око Београда у јесен 1914. године. Погинуо је у борби са бугарском потером у децембру 1917, у двадесет седмој години свога живота.

ђ) У јесен 1918, са продором Савезника и на вест да се српска војска враћа кући, подигнут је нови устанак, који је постепено захватио све крајеве Србије, у коме су сељаци масовно учествовали. Буну су водиле преживеле герилске старешине, појавиле су се и нове вође, а организовано су је подстицали у противничкову позадину за ту сврху убачени српски официри.

МОЋ ДОГАЂАЊА И ЖИЛАВОСТ ПОЛИТИЧКОГ ФАКТОРА

1. Уништена демографска основна структура

Структура догађања којом се на тлу Србије испољио Први светски рат разарала је структуру друштва толико да је то онемогућавало нормалан живот.²⁰

а) Након слома одбране у јесен 1915. становништво је у условима окупације живело многоструко расцепкано три године, тј. до пред сам крај рата.

– У емиграцију је отишло око 140.000 војника, који су се, уз појединачне изузетке, након завршеног опоравка на Крфу, борили на Солунском фронту од

20 Војни гувернман Аустроугарске у Србији начинио је попис становништва 10. јула 1916: на територији од 29.664 km², на којој је 1910. живело 1.568.048 становника пописано је 1.218.027, дакле са мањком од 22,3% (Ortsverzeichnis für das von den k. u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens, Београд 1917, Haus-, Hof-, Staatsarchiv, Беч, PA I, K. 493.

пролећа 1916. до јесени 1918. године. Влада је све време емиграције остала на Крфу. Избеглих цивила је могло бити од 50 до 60 хиљада, појединаца или породица са децом, великом већином грађана, најпре чиновника и политичких људи. Они су се привремено настанили у Француској у њеним колонијама на Магребу, у Швајцарској, Италији и, осетно мање, у Великој Британији.

– У окупираној земљи је становништво било разбијено на три окупационе зоне и то аустроугарски Војни генерални гувернман (седиште у Београду) и две бугарске војноинспекцијске области (Ниш и Скопље), док се унутар бугарског окупационог подручја долинама Мораве и Вардара простирала посебна немачка етапа (логистичка) област. Већи број становника, неретко целе породице, стално можда до 30.000 људи, није живело у оквирима власти окупационих управа него скривен у шумама ближе или даље од свог сталног станишта (најпре села, ређе града), настојао на тај начин да, често успешно, избегне депортирање у заробљеничке и интернирачке логоре, присилну радну обавезу, репресалије деловања гериле и сл.; али, било их је и који су се на такав живот одлучивали због патриотских уверења. Свуда широм земље, по градовима и селима, на пољима, у шумама, пустарама итд., сретала су се деца свих узраста, сирочићи без родитеља, изгубљени, бегунци, луталице..., сиротани у потрази за храном, подивљали због догађаја и околности.

– У заробљеничким и интернирачким логорима по Аустроугарској, Бугарској и Немачкој био је велики број Срба свих доба старости (дакле и деце) и оба пола. Заробљених војника је морало бити више од 100.000. За интерниране у све четири земље, у Аустроугарску, Бугарску, Немачку и Турску, слободне процене се пењу до 150.000 људи, у литератури је саопштен податак из аустроугарских извора да их је само у једном тренутку у лето 1917. било 40.000 у логорима у Аустрији и Мађарској;²¹ чини се да интернираца укупно током целог рата није могло бити мање од 100.000. Иначе је број био променљив због велике смртности, повремених отпуштања интернираца (за стално или само ради летњих пољских радова), више таласа интернације и с временом све чешћих и бројнијих бежања из логора.

б) Број мртвих становника Србије, огромном већином Срба, износио је око 1.000.000,²² а има процена које сежу до 1.300.000 људи.²³ Од мобилисаног броја (707.000) погинуло је или умрло близу 370.000 војника, дакле више од половине. Рачуна се да је живот изгубило најмање 600.000 цивила: зато што су се нашли у зони непосредних ратних дејстава, али много више услед епидемија заразних болести (изузетно снажно у пролеће 1915), глади и зиме, при масовном бежању пред непријатељском војском због герилске активности и у великом

21 Д. Ђорђевић, „Аустроугарски окупациони режим у Србији и његов слом 1918“, у: *Научни скуп и поводу 50-годишњице распада Аустро-Угарске Монархије и стварање југословенске државе*, Загреб 1969, 205–226. Види на пример: Bericht über die Verlustierung von serbischen Zivilinternierten in den Lagern Aschbach, Drosendorf, Neszider, Boldogasszony, Vaás, Czegéd, Kecskemét und Arad von 15–28. Mai 1917 (Архив Србије, Београд, Фонд Војног генералног гувернмана Србије, VIII/1111).

22 *Mémoire, L'Effort militaire...*, 16–17.

23 Rapport sur les Dommages de Guerre causés à la Serbie et au Monténégro présenté à la Commission des Réparations des Dommages, Paris 1919, 13–14 (Универзитетска библиотека у Београду, I, бр. 62.755); G. Diouritch, *A Survey of the Development of the Serbian (Southern Slav) Nation. An Economic and Statistical Study*, London 1919.

устанку у пролеће 1917, лоших услова по интернирачким логорима, мера одмазде или застрашивања које су предузимале окупационе власти...) У процентима, најтеже је страдало градско становништво и то посебно шири круг образованих (најмање ипак висока интелигенција); узето у апсолутним бројевима највише су страдали сељаци.

2. Доминација политичког чиниоца

Анализа исхода односа структура збивања и структура друштва у Србији у Првом светском рату своди се на следеће:

У условима финансирања рата иностраним средствима, изузетно високе мобилизације становника и крајње разарајућих ратних збивања (укључивши и окупацију), изгубио је сваки политички значај српски привредни фактор, иначе са ограниченим утицајем. Водећи интелектуалци су били расејани по земљама емиграције, заробљеничким и интернирачким логорима и по градовима и варошицама трију окупационих зона; маса сељака је служила у војсци, многи су били у герили, велик број је чампо по затворима и обема врстама логора.

Репрезентативни политички фактор, онај државни, предвођен владом која је упркос свим искушењима одржала већину у Народној скупштини, одржао се оданошћу савезништву са Антантом иако га није обавезивао никакав потписани савезнички уговор. Одређење владе је остајало доследно упркос свим искушењима и сукобљавању, односно неспоразумима са савезницима (када је специјални немачки агент у Србији крајем септембра 1915, у данима када је претио напад премоћних непријатељских војски трију држава и са севера и са истока и са запада, саветовао српском председнику владе да затражи сепаратни мир, добио је одговор да се Србија определила за савезнике, верује у њихов коначан успех и уз њих остаје до окончања рата;²⁴ постоји анегдота да је председник владе умео понављати: „Уколико и пропаднемо, пропаћемо у добром друштву“). Са изузетком скоро у потпуности изосталог војног ангажовања и кашњења помоћи избеглим Србима у Албанији крајем 1915, савезници су, уредним достављањем квота ратног зајма, на основу њих и опреме српским трупама, потом прихватањем и смештањем избеглица, па садејством на Солунском фронту са Српском војском (укључивши ојачавање српских армија својим јединицама у прекретним данима пробоја у септембру 1918), коначно и пружањем политичке и моралне подршке, омогућили српској влади да превазилази кризе које је наметао рат. Војни фактор, још и у претпоследњој години рата подељен на заверенике и њихове присталице и на регента и њему верне официре, у основи се врло успешно носио са енормним ратним задацима, дакле изузетно оптерећен и изложен најтежим напрезањима и страдањима, што му је осетно ограничавало бављење политиком упркос свим амбицијама двеју супротстављених група у њему.

Политички фактор је био и остао у оквирима парламентарног вишестраначког система. Влада је прво пола године била једнопартијска, потом око две године коалициона (од странака у парламенту није у њој учествовала само социјалдемократска партија), онда опет једнопартијска. Постојала је и странка која је представљала основну политичку снагу, била у свим владама и, штавише, давала им председника владе (а то је увек била иста личност). Отуда могућност да се истрајава на истом политичком курсу. Занимљиво је уочити улогу „географске димензије“: избором острва Крф за седиште, упркос понудама од Француске и Италије да се смести на њиховој територији, влада је избегла могуће политичке притиске државног вођства, политичких странака, организација и јавности велике савезничке државе домаћина, истовремено се и довољно удаљила од утицаја фронта и политичких амбиција официра и самог регента, такође изоловала од непосредног деловања опозиције, могућих притисака и захтева уопште цивилне српске емиграције. Ипак, упркос свим ограничењима, а и ратним условима, чуван је демократски парламентарни систем и тако је опстао предуслов да се буде у кругу демократских држава и да будућа, послератна, држава (српска, српско-хрватско-словеначка или југословенска) потражи своју будућност у парламентарно-демократским решењима и у блискости западним демократијама.

Сељаци су дали масу, али и били окосница људског фактора, дакле пресудне физичке војне снаге у рату; у земљи под окупацијом били су носиоци упорног и разноврсног отпора, укључивши и сразмерно јак оружани.

Политички фактор, пре свега вођство државе и посебно влада, показао се од свих структура највише дорастао рату, премоћан наспрам искушења, одлучујући у унутрашњим поделама. Био је пресудан када је требало надвладати пораз на бојишту почетком новембра 1914. и праву катастрофу крајем 1915, очувати ратно савезништво, задржати програм ратног циља (иако се у фебруару 1918. хтело за тренутак задовољити и са *status quo ante bellum*), наставити успешну ратну финансијску политику са ослонцем на савезничке зајмове, сачувати демократске обрасце. На тој основи је војни фактор, други очувани и важан чинилац и партнер, могао себе усмерити на доиста свој задатак и изнети борбу на ратишту, такође допринети да коначни исход рата буде успешан за Антанту и придружене државе. С тим је у складу била упорност независног сељачког чиниоца, оног ван војске, који је у себи чувао наду у будућу обнову и својим држањем и активношћу још и додатно слабио ратног противника у дубини позадине Солунског фронта.

Политички фактор је пружио основу, омогућио организовање борбе и створио програм политичке будућности. Отуда се могла надвладати она ратом настала ситуација, наметнута догађањима које је дуго одређивала нападачева премоћ, тј. историјска структура разбијеног народа на емиграцију и трочлану окупацију, одстрањеног домаћег привредног чиниоца као учесника у ратовању, демографске саставнице тешко нарушене погибијом и смртношћу, с масама примораним или на емиграцију или на живот под окупацијом, а она је за премного људи значила и живот затвореника по суморним логорима разбацаним чак у четири државе од Балтичког и Северног мора до Персијског залива.

²⁴ Извештај А. Кудбаха од 20. септембра 1915, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn, Ab. I, Weltkrieg, Bd. 149.

Andrej Mitrović

*Relations Between the Political, Military and Economic Power
in the Balkans in World War I**- The Case of Serbia -**Summary*

In Serbia a developing agrarian country-influential social factors cannot be reduced to political, military or economic elements (characteristic of highly developed countries), because in such conditions intelligentsia (educated countries), because in such conditions intelligentsia (educated urban population) and peasantry play exceptionally important roles. Therefore, the economic factor had limited role and influence, moreover so because war was financed from loans of allied powers.

The relationship between social factors was decisively determined by perception of war as defensive and by the course of military operations. This explains exceptionally high homogenization among the members of the structure (political, military and economic power), their heavy losses i.e. great limitations in the functioning and influence, as well as highly relevant role of peasantry.

An exceptionally grave crisis and conflict between the government and military on the eve of war were overcome by Austria-Hungary's declaration of war on 28 July 1914. However, after the collapse of the Serbian front, conflict occurred in the triangle between the government, regent and a group of officers around him, and another group of officers gathered in the clandestine organization Union or Death (popularly known as Black Hand). This conflict ended with the alliance between the government and regent and arrest of conspirators, trial and execution of two high officers and one collaborator.

Leading intellectuals have played an outstanding role in the official creation of the Yugoslav war objective, as well as by creatively elaborating different options for the future state (monarchy, republic, federation). Peasant masses served in the army and fought in all fronts. Since autumn 1915 they participated in considerable number in guerrilla and in two major uprisings (February-March 1917; October 1918). From late 1915 the attacker's prevalence imposed emergence of a historical structure of people fragmented into emigration (France, French colonies in Maghreb, Switzerland, England), army on the front abroad (north of Thessaloniki), triple occupation (one Austro-Hungarian and two Bulgarian governments, with German logistic zone in the Morava and Vardar valleys in Bulgarian hands) and people (probably up to 200,000) languishing in prison and internment camps from the Baltic and Northern Seas to Persian Gulf in four occupying states: Austria-Hungary, Bulgaria, Germany and Turkey.

Political factor, above all the country's leadership, was decisive when it was necessary to overcome defeat at the front in early November 1914 and a real disaster in late 1915, preserve the war alliance, abide by the war objective program even after the allies publicly announced that they did not intend to destroy Austria-Hungary, continue successful wartime financial policy and preserve democratic order. Owing to this, the military-the second major preserved factor and partner to the government in spite of all losses-could persevere in the fight on the front.

Мирослав Јовановић

УДК 325.25(=82)(497),,1920/1940"

**Слика „другог”: руске избеглице у
земљама Балкана (1920–1940)**

АПСТРАКТ: У раду се разматра сложено њивање стварања слике о „другом”, „туђем” на примеру суочавања руских избеглица са друштвима Балкана у првој половини овог века. Слика која је створена о оном „другом”, представља сложена комбинацију различитим представа које су неретко варирале између крајности.

Живот руских избеглица на Балкану био је омеђен, с једне стране, обележјима групе које су је чиниле посебном у односу на окружење, а, с друге, самим окружењем, његовим специфичностима, могућностима и потребама. Између та два пола деловао је и трајао (или одлазио у даља лутања) руски човек који се нашао у егзилу на Балкану. Он је у новој средини живео чешће сам, а ређе с породицом; психолошки напет и измењен избеглиштвом (и у избеглишту), опхрван стресовима емиграције; посебан на свој, руски, начин; у сталним дилемама: да се интегрише у потпуности, и тиме асимилије, или да очува своју самобитност и оде даље.

Насупрот руском човеку било је ново друштвено окружење. Друштва Балкана, са својим правилима и потребама, менталитетом и ограничењима, друштва која су на Русију уопште, а и на руског човека, гледала различито: нека са љубављу и захвалношћу за помоћ пружену током историје, нека с подозрењем и тешко прикривеном нетрпељивошћу, такође заснованом на историјским искуствима.

У својеврсној интеракцији између руског човека, појединца, затим по много чему посебне друштвене (избегличке) групе којој је руски човек, вољно или невољно, свесном одлуком или вољом случаја и судбине, припадао и, најзад, општег друштвеног окружења – обликовао се избеглички живот. Живот који је наметао специфичне односе са окружењем.

Сви ти чиниоци преламали су се, најпре, кроз представе које су избеглице стварале о окружењу, а потом и кроз слику које је окружење формирало о њима. Кроз специфичну призму виђења „другог”, „страног”, „туђег” – призму својеврсног МИ и ОНИ, која се могла препознати и у општеприхваћеним стереотипима и у стварности заједничког живота, али која се, посредно, одржавала и на комуникацију избеглица и окружења, адаптацију руског човека